

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ БАҚСЫ-ЖЫРАҰЛАРДАН ЖАЗЫП АЛЫНЫҰЫ ХӘМ БАСПАДА БАСЫП ШЫҒАРЫЛЫҰЫ

Есебаев М.М.

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710428>

XVIII әсирдің орталарынан баслап орыс илимпазлары қарақалпақ фольклоры үлгилері менен қызыға баслайды. Муравин хәм Гладышевлар 1740-1741-жыллары Орскіден Хийұаға кетип баратырғанда жол бойы қарақалпақлар арасында этнографиялық жазыұлар жүргизеди. Қарақалпақларға тийисли материалларды П.Рычковта жазып алады. 1857–1858-жыллары қазақтың белгили илимпазы Ш.Ұалийханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар жазып алыұ менен қарақалпақлардың қосықшылық өнерин жоқары бақалайды. Художник, жазыұшы Н.Каразин «Хаял патшалығы хаққында ертеқ» Шымбайда турыұшы бир кемпирден жазып алды хәм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия деген журналдың III томында бастырып шығарады. Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуп хәм Ахмет» дәстанларының Хорезим варианты венгер тюркологи Х. Вамбери тәрeпинен оның «Чигатай этюдлары» мийнетинде немец тилине аұдарылып 1911-жылы бастырып шығарады [1.15-16]. Қарақалпақ халық аұызеки әдебиятының үлгилері биринши мәртебе жазып алынып хәм жыйнала баслады.

XX әсирдің басларына келип рус хәм жергиликли илимпазлар тәрeпинен қарақалпақ халқының тарийхы, мәдениаты, социаллық турмысы этнографиясы менен бирге жасап киятырған фольклорлық материалларын жыйнаұ, әсиресе, солардың ишинде, жыраұ-бақсылардан дәстанларды жазып алыұ ислері қызғын алып барылды. Дәслепкилерден болып фольклорист-этногрф А.А. Диваев (1858-1935) Әмиұдәрья бөлиминиң начальниги К.И. Разгонов арқалы сол ұақыттағы төрткүл волосында жасаұшы қарақалпақ жыраұы Жийемурат Бекмухаммедовтан «Алпамыс» дәстанын жазып алады. А.А. Диваев 1901-жылы Ташкентте қарақалпақ хәм рус тиллеринде бастырып шығарады [2.40.].

Н.Дәұқараевтың мийнетинде қарақалпақ халық аұызеки әдебиятын жыйнап алыұда рус алымларының мийнетин жоқары бақалайды. Қарақалпақ халық аұызеки дәрeтпелерин соның ишинде халық дәстанларын жайнаұға үлкен итибар береди. Ол өз мийнетинде: «А.Россикова Төрткүлде хәр түрли адамлардан жазып алған бирнеше қарақалпақ ертеқлерин 1901-жалы рус тилинде бастырып шығарады. 1905-жылы профессор Мелиоранский «Едиге» жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарады. 1913-жылы А.А. Беляев Төркүл,

Некис, Шымбай, Қоңыратта болады. «Едиге», «Қоблан», жырларын, «Шежирени» хәм басқада толып атырған фольклорлық материалларды жазып алады. Булардан «Едиге жырын, «Шежирени» ески араб алфавити менен қарақалпақ тилинде, «Қобланның» қысқаша мазмунын рус тилинде 1916–1917-жаллары Ашхабадта бастырып шығарады.» [3.29.] Бул халық дәстанлары хәм халық аўызеки дәретпелери жазып алынып, баспада жәрияланыўы жағынан үлкен әхмийетке ийе болды. Себеби, дәстан сол дәўирдеги жыраўлардың жанлы атқарыўшылық шеберлигин сөйлеў тилин үйрениўде хәм халық мәденияты менен турмысын, үрп-әдетлерин хәм халық дәстүрлерин үйрениўде бай мағлыўматлар береді.

1934-жылы Моквада Жазыўшылар аўқамының биринши съезди өтилиўи менен онда М.Горькийдиң баянатында хәм съездеги шығып сөйлеген сөзинде «миллетиң азы-көби талантың сапасына тәсир етпейди... майда миллетлердиң де дүньяға белгили көркем шығармалар бергенлери көп... өз фольклорыңызды жыйнаңлар, сақлаңлар, көркем сөздиң сағасы фольклорда... Сулайман Стальскийдей халық талантларына ғамқорлық қылыңлар» [4.34.] – деген гәплери Қарақалпақстанда да миллий мийрасқа хұрмет пенен қараўға хәм оларды жыйнаўға үлкен имканиятлар есиги ашылды. 1929–1930-жыллары жоқ етилген миллий жазба мийрасларды ел ишинен қайтадан жыйнаў, жазып алыў, және де жергиликли баспа сөзлерде жәриялаў басланды. Соның ишинде миллий дәстанларымызды бақсы, жыраўлардан жазып алыў хәм оларды баспада басып шығарыў күннің актуаль мәселелерине айланды.

Усындай халық дәстанларын жыйнаўда Н.Дәўқараев, А.Бегимов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов, Х.Тәжимуратов, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязовлардың басламасы менен фольклорлық үлгилердин хәм революцияға шекемги шайырлардың дәретпелерин жыйнаў қолға алынды.

1930-жыллары Н.Жапақов, С.Мәўленов пенен бирге «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраўдан жазып алып, 1941-жылы бастырып шығарды. Қ.Айымбетов атақлы Өгиз жыраўдан 1934-жылы «Алпамыс» хәм Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанларын жазып алып, 1937-жылы биринши рет Москвада бастырып шығарды. Н.Жапақов тәрәпинен «Халық ертеклери хәм қосықлары» деген фольклор үлгилери бастырылып шығарылды. Ә.Шамуратов тәрәпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәрьяр» дәстаны жазып алынды хәм 1940-жылы бастырылып шықты. [5. 24-25.] Сондай-ақ, дәстанларды хәм басқада халық аўызеки әдебиятына тийисли болған материалларды жыйнаўда көп мийнет еткен С.Мәўленов пенен Ш.Хожаниязовлар қарақалпақстан аймақларында көп экспедицияларда қатнасып олар Курбанбай жыраўдан «Қырық-қыз», «Курбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» дәстанларын хәм Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша»

дэстанын, Қаражан бақсыдан «Дәўлетиярбек» [6.97.] дэстанларын жазып алған. Бунан басқа 20 аслам халық дэстанларын жазып алғанлығы мәлим.

Қарақалпақ халық дэстанларының бир түри «ашықлық» яғный лиро-эпикалық дэстанлар. Бул дэстанлар қарақалпақ халқы арасанда эзелден кең таралып, оқылып, атқарылып киятырған дэстанлардың бири болып есапланады. «Ғәрип-ашық» дэстаны қарақалпақлар арасында аўызша хәм китабий, қолжазба көширме хәм тағы басқа да түринде таралып келген.

Қарақалпақ әдебияттануы илиминиң тийкарын салыўшы Н.Дәўқараев өзиниң 1950-жылларда жазып питкерген «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген изертлеўинде Мысалы: «Қарақалпақлар арасында Ташкент, Самарқанд, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаптар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсип-Ахмет», «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», «Хүрлиха-Хамра», «Гөрүғлы», «Юсуп-Злейха» қусаған дэстанлар менен бир қатар Науайы, Физули, Машраб, Мақтумқулы, қусаған шайырлардың шығармалары да тарала баслайды. Бул дэстанлар қарақалпақлар арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдиң ишинде түркменлер, хорезим өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип айтқанлығын атап өтеди. Бул дэстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдиң ишинде узақ жасаған түркменлердиң атақлы бақсысы Сүйеўден хәм хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады» [7.223-224.] – деп жазады. Бизге тийкарынан дэстанлар жыраўлар, бақсылар, қыссақанлар хәм айрым қатықулақ адамлар арқалы жетип келди. Дэстанның дөреген хәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен эзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дэстанының дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесиниң бар екенлиги айқын көзге түседи. Дэстанның хәзирги қолда бары тоғыз нусқасы жазып алынғын. Мысалы: Дэстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында Х.Тәжимуратов тәрәпинен таярланып жарық көрген нусқасы жетилискен варианты деўге болады. Х.Тәжимуратовтың ескертиўине қарағанда бул нусқаны 1930–1934-жыллары атақлы бақсы Ешшан Қосполатовтан жазып алған. Оған қосымша сол ўақлары лапызы хәм қысса оқыў манерасы менен көпшиликке танылған Балтабай қыссахан дегенниң қол жазба нусқасынан да пайдаланылған. [8.124.] Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған, соның менен бирге қол жазба күйинде тараған «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп» дэстанларының бир неше вариантлары сақланады. Мысалы, «Ғәрип-ашық»

дэстанының белгили қарақалпақ бақсылары Жапақ Шамуратов, Әмет Тарийхов, Нарбай Көшекеновтан жазып алған үлгилери, қысса күйіндеги қарақалпақ кәтиблери көширип қайта ислеген Нөкис қаласында турыўшы Абутов Хәбибназардан, К.Медетовтан, сондай-ақ Қоңырат районында жасаўшы Балтабаев Юлдаштан алынған нусқалар жүдә бақалы материаллар екенин айтыў керек [9.263.]. Халық аўзында дэстанның көп нусқалары болған бирақ тилекке қарсы булардың барлығын жыйнап жазып алыўдың илажы болмаған. Деген менен бар мүмкиншиликтен пайдаланып тек 9 варианты жазып алынған. Солардың 3 варианты баспада басылып халыққа инам етилди. Дэстанның хәзирги қолда бары тоғыз нусқасы жазып алынғын. Мысалы: Дэстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында басылып шықты. Х. Тәжимуратов тәрәпинен таярланған хәм 1930–1934-жыллары атақлы бақсы Ешшан Қосполатовтан жазып алған. Усы вариант «Ғәрип-ашық хәм Саятхан-Хамра» дэстаны менен қосылып 1985-жылы қайта басылып «Қарақалпақ фольклоры» ның XIV томында шықты. [10.136.] Қарақалпақ фольклорының 27-42 көп томлығында, Нөкис «Илим» баспасы 2011-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дэстанының Амет Тарийхов вариантын Н.Камалов 1959-жылы жазып алған.

Усыннан кейинги 57-66 көп томлығы, Нөкис «Илим» баспасы 2013-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дэстанының Қазы Мәўлик варианты басылып шықты. 1927-жалы жазып алынған, араб имласынан көширген А.Хәбибуллаев. Хәзир усы үш вариант баспада басылып шықты хәм қалған алты варианты Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында сақлаўлы турыпты.

Еле баспада басылып шақпаған 6 варианты бар хәм редакторланып баспаға таярланғанлығы менен қол жазба фондында сақлаўлы тур. Бул қолжазба 1955-жылы Рейим Қайпназаров тәрәпинен «Ғәрип-Шасәнем» деген атама менен жазып алынған. 2004-жылы Баўетдинова Сәпиўра тәрәпинен баспаға таярланған.

Нагимов Кәрим жыраўдаң қызы Замираның қолында сақланған вариантының көширмеси С. Баҳадирова тәрәпинен жазып алынған. К.Медетов варианты бар баспаға таярлаған А.Календерова. Нарбай Кошекенов варианты 1911-жылы жазып алынған. Жапақ бақсы Шамуратов варианты А.Жамалов тәрәпинен жазып алынған варианты хәм Хабибназар Абутов вариантлары баспаға таярланыўы менен қалып кеткен.

«Ғәрип-ашық» дэстанының қарақалпақша вариантларының мазмуны, сюжети, мотивлик уқсаслығы хәм өзгешеликлерин үйрениў, соның менен бирге басқы туўысқан халықлар версиялары менен салыстырмалы үйрениўди күтип турған әҳмийетли мәселелердің бир болып табылады.

Әдебиатлар:

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери, –Нөкис: Билим, 1996.
2. Диваев А.А. Алпамыс батыр. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской обл. том X. – Ташкент, 1901.
3. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы 2-том, Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
4. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
7. Мақсетов Қ. Дәстанлар жараўлар бақсылар, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
8. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
9. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры Нөкис: Қарақалпақстан, –1979.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.